

УДК [39:[728.6:644.1]](477.86/.87+477.83)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.03.549>

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОПАЛЕННЯ В ОСЕЛЯХ БОЙКІВ: ЕВОЛЮЦІЯ ОПАЛЮВАЛЬНИХ ПРИСТРОЇВ ТА СПОСОБИ ВІДВЕДЕННЯ ДИМУ

Роман РАДОВИЧ

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, Львів, Україна,
e-mail: radovychroman@gmail.com

Досліджуючи традиційне житло, серед низки типологічних ознак етнологи насамперед виділяють горизонтальне планування і систему опалення. Тому дослідження системи опалення, її окремих компонентів загалом в Україні та в її окремих етнографічних районах є надзвичайно актуальним.

Система опалення традиційного житла охоплює опалювальні пристрої (відкрите вогнище, піч, грубка, кухонна плита тощо) та пристосування для відведення диму (комини-димозбірники, димоволоки, комини-виводи та ін.). У запропонованій розвідці автор ставить перед собою мету з'ясувати особливості удосконалення системи опалення в оселях бойків (динаміку розвитку пристроїв для відведення диму) та процеси сегментації функцій печі (впровадження у побут бойків грубки, кухонної плити тощо).

Об'єктом дослідження є традиційне будівництво, а предметом — система опалення житла. Методологічною основою дослідження є принцип історизму в поєднанні з елементами структурно-функціонального аналізу та використання основних методів етнологічної науки: ретроспективного, типологічного, комплексного та аналізу, історичної реконструкції тощо. Територія дослідження охоплює усю територію Бойківщини (з прибойківським (бойківським) Підгір'ям включно). Хронологічні межі дослідження: ХІХ — перша половина ХХ ст.

Ключові слова: система опалення, курне опалення, напівкурне опалення, опалення по-білому, грубка, кухонна плита.

Roman RADOVYCH

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>

Doctor of Sciences in History, Senior Researcher
of the Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
in the Department of Historical Ethnology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: radovychroman@gmail.com

DEVELOPMENT OF THE HEATING SYSTEM IN BAYKU'S DWELLINGS: THE EVOLUTION OF HEATING DEVICES AND METHODS OF SMOKE REMOVAL

Ethnologists primarily distinguish among a number of typological features horizontal planning and the heating system, studying traditional housing. Therefore, the study of the heating system, its individual components in general in Ukraine and in its individual ethnographic regions is extremely relevant. The heating system of a traditional home includes heating devices (open hearth, oven, stove, kitchen stove, etc.) and devices for smoke removal (chimneys-smoke collectors, «dymovolyky», chimneys-outputs, etc.). In the proposed investigation, the author sets himself the goal of finding out the peculiarities of the improvement of the heating system in the Boiko's homes (the dynamics of the development of devices for removing smoke) and the processes of segmentation of the functions of the stove (the introduction of stoves, kitchen stoves, etc. into Boiko's life).

The object of research is traditional construction, and the subject is the home heating system.

The methodological basis of the research is the principle of historicism in combination with elements of structural and functional analysis and the use of the main methods of ethnological science: retrospective, typological, complex and analysis, historical reconstruction, etc.

The territory of the study covers the entire territory of Boikivshchyna (including the «Priboikiv» (Boikos') Pidhiria). Chronological boundaries of the study: 19th — the first half of the 20th century. The heating system on the territory of Boikivshchyna, in general, has never been a subject of special interest to scientists. Sources and literature of the end of the 19th and beginning of the 21st centuries contain separate, rather meager, information, so the author's field materials collected in the villages of Boikivshchyna region during expeditions (1987—2020) serve as the source base of the work.

Keywords: heating system, smoke heating, semi-smoke heating, white heating, stove, kitchen stove.

Вступ. Досліджуючи традиційне житло, серед низки типологічних ознак етнологи насамперед виділяють горизонтальне планування і систему опалення. На їхню думку, вивчення саме цих параметрів дає «найбільшу можливість простежити формування і розвиток типів традиційного селянського житла [...], починаючи з найдавніших будівель, відомих за археологічними матеріалами» [1, с. 230]. Тому дослідження системи опалення, її окремих компонентів загалом в Україні та в її окремих етнографічних районах є надзвичайно *актуальним*.

Система опалення традиційного житла охоплює опалювальні пристрої (відкрите вогнище, піч, грубка, кухонна плита тощо) та пристосування для відведення диму (комини-димозбірники, димоволоки, комини-виводи та ін.). У запропонованій розвідці автор ставить перед собою *мету* з'ясувати особливості удосконалення системи опалення в оселях бойків (динаміку розвитку пристроїв для відведення диму) та процеси сегментації функцій печі (впровадження у побут бойків грубки, кухонної плити тощо).

Об'єктом дослідження є традиційне будівництво, а *предметом* — система опалення житла. *Методологічною основою* дослідження є принцип історизму в поєднанні з елементами структурно-функціонального аналізу та використання основних методів етнологічної науки: ретроспективного, типологічного, комплексного та аналізу, історичної реконструкції тощо. *Територія дослідження* охоплює всю територію Бойківщини (з прибойківським (бойківським) Підгір'ям¹ включно). *Хронологічні межі* дослідження: ХІХ — перша половина ХХ ст.

Система опалення на теренах Бойківщини загалом ніколи не була предметом спеціального зацікавлення учених. Окремі, доволі скупі, відомості міс-

¹ Прибойківським (бойківським) Підгір'ям дослідники номінують територію, обмежену підніжжям гір Карпат на південному заході, р. Дністер на північному сході, нижньою течією р. Бистриці на сході та підгірською течією верхнього Дністра на заході в районі Самбора [2, с. 261—262]. Етнографічний статус зазначеної території на сьогодні до кінця не з'ясований. У той час, коли одні учені (С. Макарчук) уважають його «невеликим етнографічним районом» («прикарпатським етнографічним підрайоном») [2, с. 256, 261], інші (М. Глушко) — заперечують його окремішність [3, с. 299—318], проте не пропонують чіткого розуміння етнографічного статусу цієї території, зокрема приналежності до суміжних етнографічних районів Бойківщини чи Опілля.

тять джерела та література кінця ХІХ — початку ХХІ ст. [4; 5; 6; 7; 8; 9], тому джерельною базою роботи в основному є польові матеріали автора, зібрані у селах Бойківщини впродовж експедицій (1987—2020 рр.)².

Основна частина. У ХІХ — на початку ХХ ст. основним опалювальним пристроєм у житлах бойків, як і скрізь в Україні [10, с. 252; 11, с. 125], була так звана вариста піч, яку використовували для обігрівання приміщення, випікання хлібних виробів та варення страв. Як і на всьому українському просторі [12, с. 104], на Бойківщині «піч» («пед», «печ», «п'ед») розташовували біля входу, в куті, між тильною і сінешньою стінами хати. Пічний отвір повертали у бік довгої фасадної стіни. Топкова камера — основна робоча частина традиційної варистої печі розташовувалася на піднятій над долівкою чотирикутній платформі — опіччі. Перед пічним отвором влаштовували припічок, а збоку від склепіння — запічок.

Стосовно еволюції способів відведення диму дослідники простежують три основні етапи: курне, напівкурне та чисте опалення. При курному способі опалення дим з печі виходив просто у кімнату, звідки крізь двері та окремі отвори-димоволоки виводився за межі приміщення. При напівкурному опаленні над устям печі монтували комин-димозбірник, обладнаний стіновим або стелевим каналом-димоволоком, крізь який дим виходив за межі житлового приміщення. Коли ж хата опалювалась по-білому, у сінях чи на горіщі споруджували комин-вивід, через який дим попадав понад дах за межі будівлі.

Як відзначав відомий український етнолог І. Симошенко, процес ліквідації курної системи опалення в Україні проходив впродовж ХVІІ—ХVІІІ ст. [13, с. 96]. Проте це стосується передовсім лісосте-

² У тексті для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати скорочення (відповідно до адміністративного поділу до реформи 2021 р.): Львівська область — Львів., Сколівський р-н — Скол., Старосамбірський р-н — Стар., Самбірський р-н — Сам., Дрогобицький р-н — Дрог., Турківський р-н — Тур., Жидачавський р-н — Жид., Стрийський р-н — Стрий., Івано-Франківська обл. — ІФ, Калуський р-н — Кал., Долинський р-н Дол., Рожнятівський р-н — Рож., Богородчанський р-н — Бог., Закарпатська обл. — Зак., Великоберезнівський р-н — Вел., Воловецький р-н — Вол., Міжгірський р-н — Між., колишній Ліський повіт (територія нинішньої Польщі) — Ліс., колишній Утріцький повіт (територія нинішньої Польщі) — Уст.

пової та південної частин України, де курна система опалення була практично ліквідована уже до початку XIX ст. [9, с. 524—529]. У північних районах, зокрема на Поліссі, цей процес інтенсивно проходив у другій половині XIX ст. (після селянської реформи) [9, с. 532—537], і на початку XX ст. тут можна було зустріти лише поодинокі релікти цього явища [9, с. 537].

Стосовно Карпатського краю, то хоча на Гуцульщині ще у першій половині XIX ст. переважали курні хати, вже тоді в заможніших селян траплялися й напівкурні (а в окремих випадках й опалювані побілому) оселі [9, с. 531]. Український народознавець Антон Будзан припускав, що багатше населення Гуцульщини вже з останньої чверті XVIII ст. перейшло на півкурне опалення [14, арк. 91]. Хоча, на думку Івана Могитича, курні житлові будівлі на теренах Гуцульщини повністю зникли тільки у 30-х рр. XX ст. (а «зимарки» — лише у середині XX ст.) [15, с. 72], це стосується однокамерних «бухонь» та дводільних «бурдеїв», у яких проживала біднота [9, с. 531].

Значно повільніше процес ліквідації курного опалення відбувався на Лемківщині³ та Бойківщині, де у другій половині XIX — на початку XX ст. переважали хати, опалювані по-чорному [4, с. 486; 5, с. 103; 6, с. 66; 9, с. 530—531; 19, с. 72; 20, с. 166—167]. Зокрема, у 1890-х рр. Юрій Жаткович стосовно осель закарпатської частини Бойківщини відзначав: «У сівернуй полосі местами еще и цівки не е у хыжі...» [21, с. 117]. Причому ще у першому десятилітті XIX ст. навіть на прибойківському Підгір'ї усі сільські хати були курними (с. Довпотів Кал.) [22, с. 172—173]. Лише курні хати у 1876 р. відзначав Іван Франко й у с. Лолин (Дол.): «Лолин — це невеличке гірську сільце, що має близько 80 хат... Голі стіни до третьої частини своєї висоти були обкіпчені димом, бо величезна глиняна піч була без коми́на, дим виходив малим отвором у стелі» [23, с. 48]. Відповідно до даних Михайла Зубрицького, у с. Мшанець (Стар.) у 1883 році усі

хати (за винятком однієї напівкурної) були курними, а на початку XX ст. (1909 р.) лише дев'ятнадцять хат у цьому селі мали коми́ни, виведені понад дах [4, с. 486]. Відповідно до матеріалів дослідника такими ж курними у цей час були усі хати й у с. Кіндратів (Тур.) [5, с. 103]. Знаково, що курні печі бойки споруджували у житлах ще на початку XX ст. Зокрема під час наукової експедиції 2009 р., на лемківсько-бойківському пограниччі (с. Люта Вел.) ми виявили хату 1906 р., у якій збереглася первісна курна піч [9, с. 531]. Це ж стосується й лемків⁴. Скажімо, у с. Вислік Великий у 1928 р. в новобудовах траплялись курні печі [24, с. 134].

Хоча й у Бойківському краї уже з середини — першої чверті XIX ст. (а місцями, можливо, й з кінця XVIII — початку XIX ст. [25, с. 245]) спостерігаються першопочатки процесу ліквідації опалення по-чорному, проте це зазвичай стосується підгірських місцевостей, сіл, наближених до містечок, чи тих, де розвивалися нафтові промисли⁵. Заодно ж у середині XIX (1848 р.) навіть у підгірських містечках (м. Миколаїв Львівської обл.) поряд із напівкурним практикували і курне опалення [26, с. 26]. Однак вже у другій половині — кінці XIX ст. на прибойківському Підгір'ї більшого поширення набула напівкурна система опалення [27, с. 225]. За даними польської дослідниці Софії Стрительської-Гринбергової, з кінця XIX ст. у рівнинній частині колишнього Староміського повіту розповсюдились житла з коми́нами, виведеними понад стріху [28, с. 431]. Такі оселі у цей час були пануючими й на Дрогобиччині. Зокрема, відповідно до інформації Лутика Михайла Григоровича, 1899 р. н., у с. Дорожів (Дрог.) у першому десятилітті XX ст. курними були лише дві—три домівки, в інших «дим йшов в дерев'яний комин, виходив через повалу, йшов по вийстю (горищі. — Р. Р.) і виходив через пошив (стріху. — Р. Р.)» [29, арк. 2].

Інтенсивний процес ліквідації курної системи у житлах бойків (як і лемків⁶) проходив у проміжку

³ На Лемківщині у кінці XIX ст. (а навіть і довше — до Першої світової війни) більшість сільських жител залишалася курними [16, с. 53]. А в багатьох селах її північно-західної частини на початку XX ст. у цей час житла, опалювані курною піччю, становили половину, а навіть і 80% [17, с. 212; 18, с. 21].

⁴ На Лемківщині відомі окремі випадки обладнання курною піччю хат, збудованих у кінці 1920-х рр. [24, с. 134].

⁵ Це ж стосується й Лемківщини [17, с. 212; 24, с. 134].

⁶ Масове витіснення курних жител тут відбулося лише після Першої світової війни [17, с. 212; 24, с. 134], хоча ще у 1930-х роках у деяких лемківських селах на північних схилах Карпат їх налічувалося до 10% ([30, с. 12].

між Першою і Другою світовими війнами. Як свідчать матеріали А. Будзана, місцями на Бойківщині курні хати широко побутували ще після Першої світової війни, і хоча з цього часу їх кількість почала зменшуватися, до середини ХХ ст. вони траплялися тут доволі часто [14, арк. 89]. Зокрема лемки та бойки на теренах Великоберезнянського р-ну лише у 1920—1930-х рр. курні печі («дим'янки») почали переобладнувати у напівкурні («п'єц з кошем») [31, с. 154]. Це ж стосується й Воловецького (с. Верхні Ворота [32, с. 255]) р-ну. Скажімо, у с. Буковець (Вол.), відповідно до джерел, ще у 1921 р. більшість хат були курними, у 1922 р. почався масовий процес ліквідації курних печей, а в 1925 р. «курних хат у Буковці вже не було» зовсім [33, с. 268]. Появу перших напівкурних домівок у цьому селі старожили відносять до перших років ХХ ст.: «Коли була споруджена остання курна хата в Буковці, не вдалось довідатись. Відомо, що вже в перших роках ХХ ст. було кілька житлових хат, у яких не було печей без кошів, а нові курні хати перестали споруджувати» [33, с. 266].

Проте ще у 1930-х рр. курні хати не були рідкістю на теренах Бойківського краю. Зокрема у цей період Ян Фальковський згадував їх як на східних окраїнах Бойківщини (села долини Бистриці Солотвинської у Богородчанському р-ні) [34, с. 122], так і на західних. За його матеріалами, у кожному селі бойківсько-лемківського пограниччя «більше як у половині хат — печі курні» [35, с. 62]. Згадує їх автор, зокрема, й у с. Волосате (Ліс.) [36, с. 22]. Відповідно до матеріалів Володимира Кобільника курні печі траплялись у 30-х рр. ХХ ст. й у с. Жукотин (Тур.) [6, с. 66]. Це ж стосується й сіл Присліп (Між.) [32, с. 265] та Хитар (Скол.)⁷. Відповідно до інформації старожили, у с. Орявчик (Скол.) ще у 1930-х рр. «курних хатів в селі було багато». Щоправда, відповідно до матеріалів Романа Райнфуса (1939 р.), у кінці 1930-х рр. на теренах Бойківщини більшість хат вже мали комин-димозбірник над челюстями, з якого дим виводиться у сіни чи на горище [37, с. 33].

Так чи інакше, процес ліквідації курної системи опалення на Бойківщині до середини ХХ ст. був в основному завершений. Зокрема у с. Козева (Скол.)

⁷ Записано 17.07.2018, с. Хитар Сколівського р-ну від Білень Миколи Юрковича, 1935 р. н.

респонденти відзначають, що у 1940-х рр. «курних хат вже не було... здорові були люди, як були курні хати». Проте місцями окремі релікти домівок, обладнаних курними печами, збереглися і в другій половині ХХ ст. Зокрема, як відзначав І. Симоненко, в гірських селах Закарпаття «ще в 1945—1947 рр. зустрічались курні печі, які топили «по-чорному» [13, с. 96]. Відповідно до матеріалів Михайла Глушка, у його рідному с. Грабовець (Скол.) останню курну хату переобладнали лише у середині 1950-х рр. Знову ж, відповідно до інформації респондентів старших вікових груп, у с. Плав'є (Скол.) ще у 1950-х рр. залишалась одна «курна хата», а у с. Тухля (Скол.) одна «курна хата» була ще у 1960-х рр. Як зазначав польський учений Єжи Чайковський, уже після депортації українців в Нижніх Бескидах у 1958—1960 рр. залишалося до 30-ти хат, опалюваних по-чорному (переважно в Устріцькому, Ліському і Березівському повітах) [24, с. 134]. Водночас окремі релікти курних осель у деяких населених пунктах перетривали практично до кінця ХХ ст. Зокрема у 1990 р. у селах Верхне Висоцьке та Боберка (Тур.) ми виявили по одній хаті, збудованій у середині ХІХ ст., які ще у той час опалювалися по-чорному. Таку ж курну хату у 1993 р. ми обстежили у с. Ясень (Рож.).

Визначальною особливістю курних хат були печі без коминів. Дим з печі виходив у сіни (у яких не було стелі) крізь двері⁸ та отвір, розташований приблизно посередині стелі («вікно», «вікенце», «поваліне вікно», «вукно», «поваліне віко»; «димар»: с. Хмелівка Бог., «кагла на під»: с. Яблунька Бог.; «гавура»: с. Богрівка Бог.) виводився на горище: «В курній хаті дим іде на хату, звідси частина виходить дверми на під, друга часть через вікно в стелі» (с. Жукотин Тур.) [6, с. 66]; «В повалі недалеко грагаря від печи заложене вікно (отвір) з накривкою, щоби дим, або і пара виходили на під» (с. Кіндратів Тур.) [5, с. 105]. Такий отвір у стелі для відводу диму у житлах бойків відзначав і польський учений Р. Райнфус [37, с. 32—33]. Подібно у 1876 р. описував відведення диму з курних хат у с. Лолин

⁸ Ю. Гошко відзначав, що інколи дверне полотно у вхідних дверях до кімнати було нижче від верху дверної коробки на 20—30 см. Отвір був призначений для виходу диму і його закривали спеціально прикріпленою дошкою [38, с. 151].

(Дол.) І. Франко, який наголошував, що «... дим виходив малим отвором у стелі» [23, с. 48]. Цей спосіб відведення диму зафіксований у всіх районах Бойківщини: Великоберезнянському (с. Волосянка); Воловецькому (с. Розтока); Міжгірському (с. Пилипець); Долинському (сс. Липа, Сеничів, Вишків); Рожнятівському (сс. Ілемня, Красне, Липовиця, Лецівка); Богородчанському (сс. Гута, Яблунька, Хмелівка, Саджава, Бугрівка); Турківському (сс. Боберка, Верхня Яблунька, Лопушанка); Старосамбірському (сс. Тисовиця, Тур'я, Торгановичі, Старява); Сколівському (сс. Плав'є, Ялинкувате, Тухля, Либохора, Верхня Рожанка, Хитар) та ін. Розміри «вікна» були незначними: 30 x 30 см, 35 x 35 см, 40 x 40 см, 45 x 55 см [39, с. 311]. Скажімо, «поваліне вікно» у хаті кінця ХІХ ст. зі с. Велика Сушиця (Стар.) мало розміри 0,4 x 0,4 м, у хаті першої половини — середини ХІХ ст. зі с. Гута (Бог.) — 35 x 25 см (в останньому випадку воно було дещо зміщене до довгої віконної стіни (на 30 см від поздовжньої осі — сволока); відстань до причілкової стіни становила 1,84 м). Щоправда місцями цей отвір зміщували ближче до печі: «В повалі робили вікно над пецом» (с. Лопушанка Тур.), «Дим виходив до хати, над пецом в повалі було вікно» (с. Верхня Рожанка Скол.). У с. Плав'є (Скол.) наголошують: «На повалі було вікно на дим. Вікно в повалі там, де потім робили комин». Інколи у стелі прорізали два таких отвори: один — над піччю, другий — посередині, дещо ближче до входу (с. Старява Стар.) [40, с. 189]. Спосіб відведення диму крізь отвір у стелі був притаманний і для бойківського Підгір'я (Дрогобицький, Старосамбірський, Миколаївський р-ни): «[...] дим з печі не виходить комином до сіней, а валить прямо до кімнати, де висить над головою, як хмара, і крізь малий отвір у стелі виходить на горище» (м. Миколаїв) [26, с. 26].

Після опалення печі «поваліне вікно» закривали: «В повалі було вікно: як вигоріло, то вікно закривали» (с. Вишків Дол.); «В повалі було вікно; вікно то закривали, була на вікно «затварка»» (с. Либохора Скол.); «Дірку закривала шуфляда що ходила на двох пазах» (с. Саджава Бог.); «В повалі був димар (дирка над піччю), його засували дошкою» (с. Хмелівка Бог.). У сс. Верхня Рожанка (Скол.), Верхне Гусине (Тур.) такий «димар» закри-

вали примітивними дверцятами (розташованими поверх отвору), які кріпили на завісах зі шматків шкіри [39, с. 311]. А ось як його описує М. Зубрицький у селі Мшанець (Стар.): «В повалі близько дверей є малий отвір «вікно», яким виходить дим з хижі, що йде також в отворені двері. Отвір накритий накривкою, а до неї приладжена дерев'яна ключка, від неї звисає засаджений мотузок, коли потягнуть за мотузок накривається отвір» [4, с. 15].

Інколи отворів було два — у стелі та у стіні над дверима (сс. Орявчик, Хитар Скол.; Липа Дол.): «Над дверима кімнати в стіні було вікно (50 x 20 см), друге вікно (50 x 50 см) було насередині повали. Як палили, ті два вікна відкривали; двері були закриті: чуть-чуть отвір для тяги [залишали], шоби дим не сідів вниз» (с. Хитар). У с. Липа респонденти відзначали, що «другу діру над дверима робили, аби добре виходив дим». Інколи над дверима прорізали два вікна («димники»), які закривались дверцятами на завісах (хата 1869 р. у с. Верхня Рожанка Скол.) [39, с. 311]. Цікаве у конструктивному сенсі віконце зафіксувала Т. Кіщук у с. Либохора (Тур.). У зазначеному випадку посередині «затварки» (дошки, що закривала вікно) стаціонарно був закріплений вертикальний кілок (своєрідний бігун), який обертався у гніздах брусків, прикріплених до стіни над і під отвором, закриваючи і відкриваючи вікно [39, с. 310].

Найдавніші згадки про спосіб відведення диму з курної хати на теренах західної України маємо з другої половини ХVІІ ст. Зокрема німецький мандрівник Ульріх Вердум під час подорожі по Польщі й Україні у 1670—1672 рр., описуючи оселі українців (очевидно Галичини⁹), зазначав: «В тих руських місцевостях нема в селянських хатах коминів, лиш тільки піч... По обидвох боках у стінах будинку знаходиться кілька дир, ніби вікна, які відповідно до вітру відкривають або закривають, щоб дим через них виходив назовні» [41, с. 100—101]¹⁰ (тобто тут ідеться

⁹ Відповідно до польського перекладу, у тексті роботи українське населення Галичини Ульріх Вердум називав русинами, більш східне — козаками або українцями.

¹⁰ До речі, у цей час курна система опалення ще широко побутувала й у західних слов'ян. Скажімо, відповідно до джерельних матеріалів (життєпис J. Dietza; 1684 р.) у селах між містами Кросном і Вроцлавом побутували курні хати: «Замість вікон в ізбі були волові міхури; піч пекарська — в ізбі; корови і телята, свині і пси, госпо-

про своєрідні стінові димоволоки). Згадки про стінові отвори для відведення диму на Бойківщині є дуже спорадичними. Зокрема вони (у пороговій стіні за піччю) відзначені на ілюстративних матеріалах Я. Фальковського у сс. Волосате (Ліс.) [36, с. 26] та Гута (Бог.) [34, с. 32]. В обстеженій нами курній хаті 1906 р. зі с. Люта (Вел.) димовий отвір у стелі відсутній, натомість вікно на вихід диму влаштоване у пороговій стіні високо під стелею (по другий бік дверей від печі). Спосіб відведення диму з курної хати крізь отвір у стіні за піччю («каглу», «цівку») згадують респонденти й у Міжгірському р-ні (сс. Присліп, Голятин [32, с. 260, 265]). З протипожежних міркувань під час опалення печі цей отвір з двох боків змащували рідкою глиною: «У стіні глиною оббивали з єдної сторони і з другої. Робили такі дерев'яні ціпки, вроді арматури, і то обмачували, щоб дерево не загорілось. Огень вигорів у печі і затикали цівку затичкою» (с. Голятин Між.) [32, с. 260]. Такий спосіб відведення диму з курної хати широко використовували поліщуки [9, с. 540—542]. Практикували його також на заході нинішньої Львівської області: «...Та були ще й курні хати... дим із печі йшов на хату, а виходив до сіней через відхилені двері й через малу діру, вирізану вгорі над піччю у стіні до сіней» (с. Зіболки Жов.) [43, с. 52]. Оригінальну (заодно архаїчну) конструкцію мав стіновий «димнік», описаний Я. Фальковським, у с. Волосате (Ліс.). У зазначеному випадку він представляв собою вирізаний навскісно шматок вінця порогової стіни (за піччю), який обертався на кілку («своріні») [36, с. 22].

Відведений у сіни (у яких зазвичай не було стелі) чи понад стелею дим попадав на горище і звідти крізь стріху та спеціальні отвори на причілковому схилі даху («димники»), що розташовані під самим гребенем, виходив назовні [37, с. 32]. Інколи (сс. Тісна Уст., Гута Бог.) такі димарі (один чи два) монтували у довшому схилі даху високо під гребенем і вкривали їх округлим солом'яним (чи гонтовим) дашком [34, с. 120; 37, с. 33].

дар і господиня лежали там *pele-mele*; стосовно диму в хаті не можна було випростатись... коли селянин добре впився, влазив до печі...» [42, с. 535—536]. У. Вердум фіксував такі споруди (1670—1672 рр.) й у с. Белін біля містечка Тарногруд (нині Замосьцьке воєводство) на українсько-польському пограниччі: «Не знайдеться тут нігде в хатах коминів, лиш дим виходить на двір через вікна» [41, с. 110].

Характеризуючи курну систему опалення, необхідно звернути увагу на ще одну конструктивну особливість осель. Зокрема бойківські курні хати були дуже високими. У давніших житлах висота приміщення (від долівки до стелі) коливалася у межах 2,8—3,2 м, а інколи (хата 1812 р. зі с. Либохора Тур.) вона сягала навіть 3,5 м¹¹ (щоправда, траплялись й нижчі домівки, проте вони зазвичай були набутком бідніших верств селянства). Значна висота житлового приміщення, опалюваного но-чорному, була пов'язана з тим, що в умовах курної системи опалення функціонально необхідним був великий об'єм внутрішнього простору приміщення: збільшувався повітряний простір — вище піднімався дим з печі [44, с. 117—118]. Зокрема, як зазначав російський дослідник Олександр Ополовников, стосовно курних («рудних») жител Архангельської області: «Висота хати всередині приймається такою, щоби нижня межа диму проходила значно вище росту людини і була приблизно на тому ж рівні, на якому роблять стелі в хатах опалюваних по-білому. Відповідно до цього і стеля курної хати, як і верхня частина її зрубу, піднімається до такої висоти, яка збільшує кубатуру закуреного верху настільки, наскільки це необхідно для того, щоб утримати дим на заданому рівні» [45, с. 56]. З курним опаленням, швидше за все, була пов'язана ще одна конструктивна особливість бойківських осель. Зокрема, як неодноразово відзначали дослідники, для старших домівок був характерний незначний нахил стін до середини [8, с. 22], що, на наш погляд, допомагало зосередженню диму у верхній частині приміщення. В деяких оселях (хата 1812 р. зі с. Либохора Тур.) бойківські будівничі досягали цього ефекту способом зміщення трьох-п'яти верхніх вінців зрубу до поздовжньої осі споруди¹² (власне приблизно лише така кількість верхніх вінців (три-чотири) потрапляла в зону копоти при курній системі опалення [45, с. 54]).

¹¹ Обміряні нами хати з курною системою опалення: 1812 р. зі с. Либохора Турківського р-ну; 1860 та 1792 рр. зі с. Орявчик, 1748 р. зі с. Либохора Сколівського р-ну (експонуються у ЛМНАП); 1828 р. із с. Мшанець Старосамбірського р-ну та ін. [9, с. 676—706].

¹² До речі, на Поліссі у низьких курних оселях, висота внутрішніх стін яких не сягала і 2 м, для концентрації диму у верху приміщення влаштовували трапецієподібну стелею [46, с. 112—113].

При переобладнанні курної хати у напівкурну, над челюстями печі (власне над припічком) монтували комин-димозбірник («комин»; рідше — «капа»: Стар., «кошик» («куш»): Вел.), куди попадав дим з пічного отвору. Звідти крізь стіновий димоволок («кагла»; на півдні — «цївка»: Вел., Вол., Між.) дим виходив у сіни (сам отвір у сінешній стіні теж називали «кагла» чи «цївка»; його розміри: 40 x 40 см (с. Саджава Бог.), 20 x 20 см (с. Глибока Бог.) тощо. Після опалення в печі отвір у стіні закривали жмутком шмаття («каглянка», «цури») (іл. 1). На заході Бойківщини спеціальних іскрогасників у сінях здебільшого не влаштовували (у крайньому випадку згадки про них фіксуємо доволі рідко). Натомість на сході — у сінях над «каглою» практично завжди монтували іскрогасник («кабак», «ліса», «капа») — виплетений з лози (чи ліщини) та обмащений з двох боків глиною жолобоподібний пристрій, повернутий уверх дном, який забезпечував солом'яний дах від попадання з димом іскор. Звідси дим розходився по горищі і, як і при курному опаленні, виходив назовні даху через один-два отвори у стрісі під гребенем — «димники» Іскрогасник («кабак») займав тільки частину сіней над «каглою» при пороговій стіні хати, у таких випадках він мав куполасту («кошикоподібну»: Бог.) форму (траплялись «кабаки», збиті з дощок, які також обмащували глиною: с. Манява Бог.). У тих випадках, коли до складу домівки входили два житлові приміщення, розділені сіньми, «кабак» займав усю їх ширину. Його влаштовували на двох брусах, які опирались на платви поперечних стін сіней. У брусах просвердлювали отвори, куди задовбували кінці ліщинових «каблук» (на зразок форми пічного склепіння), переплітали їх «пруттям» («ріщам») і промащували з двох боків доволі товстим шаром глиносоломи.

У тому разі, коли дим з коми́на-димозбірника крізь вертикальний димоволок виводили безпосередньо на горище, на «поді» над отвором з глини, каміння чи цегли вимуровували іскрогасник («бабу», «бовдур») [39, с. 312] — своєрідний ящик без однієї з бокових стінок. Місцями, передовсім на прибойківському Підгір'ї (де напівкурна система опалення поширилась швидше, ніж на основній частині Бойківщини), такий іскрогасник виплітали з прутів по каблуках, надаючи йому форми склепіння печі, і з двох боків обмащували глиною (с. Уріж Дрог.). Ін-

Іл. 1. «Каглянка»; с. Брагівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.

коли на горищі споруджували надбудову (у вигляді невисокого коми́на з одним-двома невеликими отворами у бокових стінках для виходу диму): «В хатах з коми́ном дим іде через комин, який кінчиться над стелею. З поду виходить через віконце в зводі на двір» (с. Жукотин Тур.) [6, с. 66]. Тут слід зауважити, що хоча спосіб відведення диму крізь стелевий димоволок вважається новішим, на Бойківщині він має не менш давню традицію, як відведення диму крізь стіновий димоволок. Зокрема, відповідно до інформації М. Зубрицького, єдина напівкурна хата, яка існувала в 1883 у с. Мшанець (Стар.), мала комин, «виведений лише на під» [4, с. 486].

Комин-димозбірник (над припічком) монтували на дерев'яній чотирикутній рамі («гзимс», «ярмо»), яку одним краєм закріплювали уверху печі. По чотирьох кутах «гзимса» встановлювали вертикальні, дещо нахилені досередини стояки («стовпки»), що надавало «коми́нові» форми зрізаної зверху піраміди. У «стовпки заверчували горизонтальні патики і по них вертикально городили прутьом і обліплювали з двох боків гоубо глинов» (с. Хмелівка Бог.). Подібно монтували коми́ни й у інших селах: «Над челюстями — комин: штири стовпки плетени лісков» (с. Глибока Бог.); «Над челюстями — комин: драбина заплетена прутами» (с. Вишків Дол.); «Комин над челюстями плетений з лугу» (с. Пороги Бог.); «Комин плетений з лугових прутів і обліплений глинов» (с. Яблунька Бог.). Подібні коми́ни робили й на прибойківському Підгір'ї: «Комин від печі був зроблений із дерев'яної клітки з досить грубих стовпців, між якими стіни були за-

Іл. 2. Комин-вивід при пороговій стіні житлового приміщення; с. Лужки Долинського р-ну Івано-Франківської обл.

Іл. 3. Короб з дощок (з дверцятами для чищення сажі); с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.

Іл. 4. Комин-вивід (на всю ширину сіней) у будівлях з двома житловими приміщеннями; с. Витвиця Долинського р-ну Івано-Франківської обл.

плетені лозовим пруттям, а потім усе те поліплене глиною» (с. Нагуєвичі Дрог.) [25, с. 245]. Проте тут могли використовувати й глиносолом'яні вальки: «Комин... Чотиригранна драбина, збита з палок; драбину обплітали довгими, як рука вальками з довгої соломи й глини» (с. Дорожів Дрог.)

[29, арк. 2]. Пізніше ці комини замінили цегляні, які мурували на «гзимсі», ставлячи цеглини на ребро: «Над припічком навісний комин мурований в пів цегли; давно були комини плетені з лози і ліплені глинов» (с. Саджава Бог.). Як відзначав у 1930-х рр. В. Кобільник, у с. Жукотин у нових оселях «...комин до стелі [вимурувані] тільки з цегли» [6, с. 66]. Комини закріплювали, підвішуючи їх до стелі («навісний комин»). Здебільшого для підвішування використовували дві товсті металеві дротини, які нижніми кінцями закріплювали до кутів «гзимса», а верхні їхні кінці пропускали крізь стелю й прив'язували до горизонтально вкладеного бруска: сс. Космач, Міжгір'я, Пороги, Луквиця, Росільна, Манява, Монастирчани (Бог.); Витвиця, Вишків Дол.; Красне (Рож.); Шандровець (Тур.), Крушельниця, Либохора, Верхня Рожанка (Скол.); Мшанець (Стар.), Цицулів (Над.). Такий спосіб кріплення спорадично траплявся й на прибойківському Підгір'ї (сс. Нигівці, Мислів Кал.; Уріж, Сілець, Дорожів, Нагуєвичі, Лішня, Опака Дрог.). Щоправда, у давніших печах траплялось дещо інше кріплення коми́на-димозбірника: передні дерев'яні вертикальні стояки коми́на, які уверху виступали, виводили на горище і там (над стелею) закріплювали (піч у хаті 1861 р. у с. Витвиця Дол.). Інколи передні краї коми́на опирали на один-два стовпці, вста-

новлені на припічку. Проте це зазвичай стосується північних окраїн Бойківщини та прибойківського Підгір'я (сс. Вістове, Гуменів Кал.).

Стосовно опалення по-білому, то, за спостереженнями Р. Райнфуса (1939 р.), «сучасні печі з комином, який виступає понад дахом, поширились передовсім на тих околицях Бойківщини, що межують з лемками і долинянами, мешканцями Наддністрянщини (прибойківського Підгір'я. — Р. Р.)» [37, с. 33]. Процес влаштування комина-виводу, крізь який дим відвалили понад дах, у бойків проходив пізно, доволі повільно і неоднозначно. Скажімо, хоча у с. Мшанець (Стар.) станом на 1909 р. дев'ятнадцять хат уже мали комини, виведені понад дах, автохтони таке нововведення впроваджували тут дуже нерадо [4, с. 486]. Зокрема, як відзначав І. Франко (1905 р.), хоча турківський окружний староста «кілька десятиліть тому» видав розпорядження спорудити у старих хатах димарі, виведені понад дах, і на хатах «почали красуватися комини, зроблені з дерева і глини», але «жоден комин не мав сполучення з піччю», а всі хати й надалі залишались курними [19, с. 86]. Подібну інформацію подав й М. Зубрицький зі с. Кіндратові (Тур.): «Був в Підбужі начальник бецирку Білинський... Він наказав, щоби всі, що ставлять нові будинки, виводили комин понад стріху. Є в Кіндратові з сего часу хата курна, а понад стріху виведений комин... Білинський забрався з Підбужа і газда викинув комин з хати» [5, с. 103]. У с. Присліп (Між.), відповідно до інформації, ще напередодні Другої світової війни («за чехів») «було пару комінов», і лише з 1948 р. «хати почали будувати з коменами» [32, с. 265]. Це ж стосується й с. Люта (Вел.), де у цей період «комин рідко в кого виходив понад дах». Як і скрізь на правобережній Україні, «комин» («комін», «комен», «бовдур», «бондур») був підвісним (його розташовували у сінях над «каглою» при пороговій стіні житлового приміщення) (іл. 2). «Комин» споруджували з дерева і глини чи з випаленої цегли. У першому випадку його конструкція була подібною до конструкції комина-димозбірника (у хаті над припічком): висока споруда, яка звужувалась догори у формі зрізаної чотирикутної піраміди. Основою «бовдура» була чотирикутна рама — «гзимс» (50 x 50—70 x 70 см), у яку закріплювали чоти-

Іл. 5. Головка комина-виводу; с. Брагівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.

ри стояки, а між ними кріпили горизонтальні перекладини на зразок «драбини» (сс. Пороги, Богрівка Бог.; Лужки Дол.). «Драбину» заплітали вертикально ліщиновими — «лісковими» (сс. Витвиця Дол., Ілемня Рож., Саджава Бог.) чи лозовими — «луговими» (с. Яблунька Бог.) «прутами» та з двох боків обмащували глиною. Інколи (с. Лопушанка Тур.) таку «лісу» замінював пліт з солом'яних пересел («поровесел») або простір між стояками заповнювали горизонтальними дошками (с. Богрівка Бог.). Нижню частину комина закріплювали до стіни, а на горищі — до крокв. Інколи «гзимс» комина опирався на 2—4 стовпи, встановлені на долівці сіней (Стар.). В окремих випадках (с. Пороги Бог.) у нижній частині «бовдура» (навпроти «кагли») монтували закритий короб з дощок, у якому влаштовували дверцята (для чищення сажі) (іл. 3). В оселях з двома житловими приміщеннями, розташованими обабіч сіней, вузький «бовдур» охоплював усю їх ширину (іл. 4). В такому разі його могли встановлювати на два брус, оперті на поперечні стіни сіней (с. Витвиця Дол.) чи на дві балки, розташовані при цих стінах (с. Красне Рож.). У тому разі, коли дим з комина-димозбірника відводили крізь вертикальний канал безпосередньо на горище, «бовдур» монтували на «поді» над житловою кімнатою. Верхню частин комина-виводу (яка виходила понад дах) здебільшого обшивали дошками та перекривали таким же дерев'яним двосхилим дашком (іл. 5, 6, 7). Стосовно «коминів», мурованих з цегли, то вони більшого поширення набули лише у другій чверті ХХ ст. Цюправдя такі

Іл. 6. Головка комина-вивода; с. Завадка Сколівського р-ну Львівської обл.

Іл. 7. Головка комина-вивода; с. Витвиця Долинського р-ну Івано-Франківської обл.

комини траплялись тут уже у першому десятилітті ХХ ст. Зокрема, як відзначав М. Зубрицький, з існуючих у с. Мшанець (Стар.) станом на 1909 р. дев'ятнадцяти коминів-виводів, більшість була цегляними [4, с. 486].

Стосовно опалювальних пристроїв, необхідно відзначити, що хоча у ХІХ — на початку ХХ ст. основним опалювальним пристроєм у житлах бойків була вариста піч, у цей період у побуті місцевого населення для приготування їжі (особливо у літній період) та часткового обігріву приміщення (узимку) могли використовувати й відкрите вогнище як альтерна-

тивний опалювальний пристрій. Знову ж в окремих випадках таке вогнище функціонувало як єдиний і основний опалювальний пристрій.

Скажімо на бойківсько-підгірському пограниччі (с. Гута Бог.) ми обстежили дводільне житло (хата + сіни), збудоване у першій половині — середині ХІХ ст. У невеличкому житловому приміщенні (4,55 x 4,55 м), у традиційному кутку містилась піч (з виводом диму через стіновий димоволок). У стелі хати, приблизно посередині приміщення, був влаштований прямокутний отвір (35 x 25 см), який закривали дощечкою. Від поздовжньої осі (сволока) отвір дещо (на 30 см) зміщений до довгої віконної стіни будівлі. Відповідно до твердження нинішнього господаря, колись (оповідав батько) в зимові місяці під цим отвором на землі «клали» відкрите вогнище — «ватру» (хоча в хаті була піч) [9, с. 446]. Детальнішу інформацію про функціонування такого вогнища нам вдалося одержати у сусідньому с. Сажавка (Бог.). Респондент народився у хаті, «де посеред хати була ватра» (відкрите вогнище). У хаті, в традиційному місці стояла піч, а «ватра — посеред хати (перед піччю)». Над нею в «повалі» — «діра», яку закривала «шухляда, що ходила на двох пазах». Оповідач стверджує, що хоча була піч, палили ватру (як правило, в холодні зимові місяці), «бо ватрою хата скорше напалиться, тому розпалювали, хоч була піч. На тій ватрі не варили, варили в печі. Як хата нагріється, на місце де вона [ватра] горіла, [грань] засипали сухим піском (який стояв у відрі коло печі), бо пісок довше тримає жар. Потім попіл з ватри виносили на двір» [9, с. 446].

У контексті сказаного на увагу заслуговує також інформація, записана на прибойківському Підгір'ї (с. Дорожів Дрог.) від Луцика Михайла Григоровича, 1899 р. народж.: «Колись кухню (плиту. — Р. Р.) мали тільки учителі чи священники. Взимі по хатах було зимно і не можливо було напалити патицями в печі. Тому (коли взимку треба було напалити швидко хату. — Р. Р.), палили березовими скіпками, які не давали чаду, на стовпку (на припічку — Р. Р.). Коли палили на стовпку, тепло верталось на хату, коли дим дусив — відкривали двері» [29, арк. 2]. Відповідно до повідомлень іншого респондента із цього села (Заруби Федора Федоровича, 1910 р. народж.), «стовпком» тут

називали місце де сходились припічок та запічок чи зовнішній кут самої печі (власне частину верхньої площини печі в куті).

До речі, для освітлення житлового приміщення при допомозі «скипок», у бойків найбільш поширеним було їх спалювання на кам'яній плиті («світлич», «світничок», «стовп», «стовпок»), обмащений шаром глини, яку встановлювали у зовнішньому куті печі на припічку (власне там, де сходились припічок та запічок): «На місці з'єднання припічка із запічком клали тонку кам'яну плиту, а на неї скіпки. Вони там горіли і освічували кімнату» (с. Буковець Вол.) [33, с. 269]; «Ввійшовши до хати, увидимо в куті від півночі піч, перед нею лава змащена глиною, що зовсе припічок, а за нею друга, се запічок, а де оба сходяться при розі печи на хату, там уставлена на верха камінна плита, то «світлич», бо на ній світять вечором і рано буковими скіпами. Світять зрана, коли ще в печи не затопили, що аж тоги наступає, як починає розвиднювати ся, хіба що треба борше ладити обід, і вечором, коли вже в печи витопили» (с. Кіндратів Тур.) [5, с. 103]; «По при піч уставлені дві дошки на 58 цм, високо від землі. Дошка від дверей називається «запічок», а перед отвором печі «припічок» і обі сходять ся в углі печі, що виходить на хижу, там кладуть камінну плиту, змащують глиною і то називають стовпом, деінде «світничом». На ній світять і тепер буковими скіпками, а давнійше, коли ще не було нафти та ламп, світили все скіпками на стовпі» (с. Мшанець Стар.) [4, с. 486]; «[Спалюють галуззя ялиці]... Запалюють у місці, де сходиться припічок із запічком, укладають одна на другу перехресно так, що горять лише кінці. Якщо кінець спідньої скали випалиться «висмаркують» його, т. є. відламують спалений вуголь через натиснення до припічка й знова кладуть на верх купки. До обслуги мусять бути через цілий вечір хтось з челяді» (с. Жукотин Тур.) [6, с. 68]; «Брали плаский камінь з річки. Клали на куті печі на припічок. На тім камені, коли холодно було, клали тріски («скалки»)» (с. Кривка Тур.) [47, с. 272]. Розміри цієї плити переважно коливалися у межах 30—40 х 30—40 см [7, с. 167]. Такий спосіб спалювання «скипок» у минулому широко використовувався по усій території Бойківщини. Зокрема, крім наведених сіл (Буковець Вол.; Кіндратів, Жукотин Тур.; Мшанець Стар.), згадки про освітлення приміщення шляхом спалювання

лучива на кам'яній плиті у зовнішньому куті припічків зафіксовані нами та іншими дослідниками у низці населених пунктів Бойківщини: сс. Тухолька [47, с. 272], Хитар (Скол.); Кривка [47, с. 272] (Тур.), Грозьова [47, с. 272] (Стар.); Саджава (Бог.); Вишків (Дол.) та ін. Причому, як неодноразово відзначали респонденти таке вогнище не тільки освітлювало хату, а й у певній мірі обігрівало приміщення. Цей спосіб освітлення у минулому широко був знаний і на західних окраїнах Бойківського краю. Зокрема таку плиту у куті припічка і запічка відзначає Я. Фальковський у с. Волосате (Ліс.), щоправда автор не вказує на її призначення [36, с. 22]. Камінь (плиту), встановлений у цьому місці, «на якому ставлять горшки з гарячою водою» Я. Фальковський відзначає також у бойківському селі Телешниця Санна (Уст.) на лемківсько-бойківського прграниці [35, с. 63]. У печах новішої конструкції (з комином-димозбірником над устям печі) лучиво могли спалювати на припічку під «комином» (сс. Сушиця [47, с. 268] Стар., Вишків Дол., Дорожів Дрог.).

Плиту міг замінювати великий камінь з плоским верхом, приміщений у цьому місці на долівці. Як відзначає А. Кожмінова стосовно житла верховинців: «В хижі з правого боку від дверей знаходиться велика піч, що займає третину приміщення. До її стіни прилягають широкі лавиці («припічок»). В кінці «припічку» стояв широкий і великий камінь («світлич»), на якому взимку, за давньою традицією, горіли лучини...» [48, с. 44—45]¹³. Цей камінь міг замінювати й своєрідний підмурівок. Зокрема в обстежених нами курній хаті 1906 р. зі с. Люта (Вел.) у згаданому місці з невеликих камінців було вимуроване підвищення, яке перекривала плоска кам'яна плита. За словами господині тут спалювали лучиво для освітлення приміщення, а влітку на відкритій «ватрі» готували страву. До речі згадки про готування страв на припічку на заході України походять з другої половини XVII ст. Зокрема, німецький мандрівник Ульріх Вердум, під час подорожі по Польщі й Україні у 1670—1672 рр., описуючи українців Галичини, зазначав: «В тих руських місцевостях нема в селянських хатах коминів, лиш тільки піч, в якій або перед якою (виокремлення шрифтом наше. — Р. Р.) на вогнищі все готують...» [41, с. 100—101].

¹³ Переклад тексту здійснив М. Тиводар [49, с. 211—212].

На припічку інколи готували страви й представники інших етнографічних груп українців як у Карпатському Краї (лемки [17, с. 123], гуцули [50, с. 122]), так і поза його межами (поліщуки, ополяни тощо).

Знову ж на Бойківщині траплялись випадки використання відкритого вогнища, як основного і єдиного опалювального пристрою. Передовсім таким вогнищем тут опалювались тимчасові житла (колиби пасухів, лісорубів). Нерідко такий опалювальний пристрій споруджували й у зимарках. Зокрема у с. Тур'є (Стар.) дістаємо інформацію що в середині ХХ ст. у «хатах-зимівках», інколи печі не було, а була «ватра обкладена каменем» [40, с. 253].

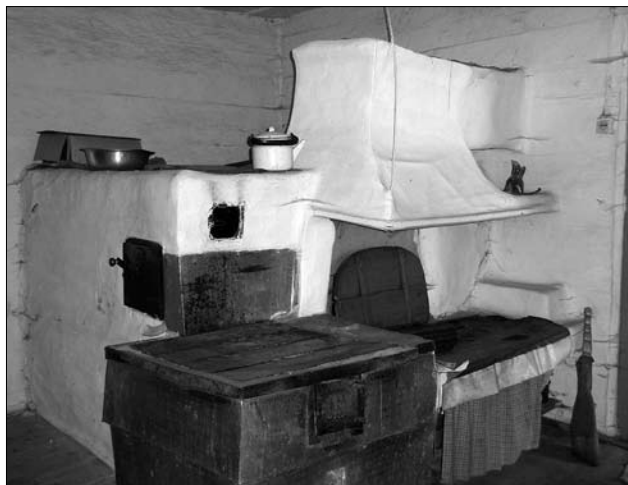
Окремі сучасні дослідники народного житла зазвичай заперечують побутування тут постійних осель, опалюваних відкритим вогнищем (у кінці ХІХ — на початку ХХ ст.? — Р. Р.), відзначаючи, що такі опалювальні пристрої побутували лише у сезонних житлах [51, с. 175]. Щоправда «хижі» з відкритим вогнищем наприкінці ХІХ ст. згадував Ю. Жаткович у горян Закарпаття: «У сіверній полосі еще доста є таких хыж, где ни печи не е, ни цївки, и там дым через двери и возоры иде из хыжі» [21, с. 117]. Подібні відомості містять й матеріали Ф. Потушняка: «Всі типи хат розвинулись із прадавніх курних, залишки яких до недавня зберігались у західній частині Закарпаття. Така хата — це майже чотирикутний зруб з дахом, віконцями і дверима, вогнищем по середині чи в кутку кімнати» [52, с. 241]. Згадки про житла з «ватрою» посеред долівки житлової камери у Бойківському краї фіксували й інші дослідники. Зокрема під час експедиції на бойківсько-покутське пограниччя у 1976 р. працівники МНАП у Львові (Анна Якимович та Петро Пироженко) у с. Монастирчани (Бог.) обстежили хату кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. За словами власниці (Юстини Василівни Суслик, 1910 р. народж.), хату купив ще її дід як «курницю» (без печі). Дід розповідав, що тоді печі в хаті ще не було — посеред помешкання на кам'яній вимостці розводили вогнище. Над ним підвішували котел і варили їсти [53, арк. 15]. Відповідно до матеріалів Романа Сілецького, ще у 40-х рр. ХХ ст. такі оселі функціонували у деяких населених пунктах Богородчанського р-ну (сс. Хмелівка, Міжгір'я, Глибока, Космач) [54, с. 304]. Подібну інформацію фіксували й інші сучасні дослідники (Р. Гудченко та С. Сіренко): «Були такі хати, я ще затирила, ма-

ленькі такі були віконця, а серед хати клали вогонь, а дим ішов у того у повалу. Там було вікно таке: то вікно закривали, і так уже спали. Там грань була серед хати, там тепло було, і по боках спали... Скіпки палили, коли там насередині [щоб вогнище підтримувати]» (с. Голятин Між.) [32, с. 261]; «Ще (старі. — Р. Р.) говорили, що посеред хати було вогнище, і то горіло. Коли дим вийшов то то (отвір у стелі. — Р. Р.) засунули, двері заперли, та й було в хаті тепло» (с. Присліп Між.) [32, с. 265]. Подібні інформації довелося зафіксувати і нам у низці населених пунктів Бойківщини (а також на бойківсько-покутському та на бойківсько-гуцульському пограниччях): «Старі говорили... були хати без печей, що горіла ватра. Ватра була, там, де піч. Над нею була дора. Таке було десь у [тисячу] вісімсотих роках. Не палили соснов і липов, бо дуже диміло. Над вогнем робили піддаші з дошок (на поді), аби вогонь не йшов до соломи» (с. Хмелівка Бог.); «В селі Лецівка (Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. — Р. Р.) була курна хата. Стіни закіпчені. Посередині хати на землі горів огонь (ватра). На ньому варили страву і пекли. В хаті малі віконця на чотири шибки, вузький стіл і лавка. В лавці видовбана миска, знизу заложений чіп (його виймали і мили то заглиблення). Над ватров в повалі була діра на вихід диму... бачив в сорокових роках по війні» (с. Міжгір'я Бог.); «В селі Липа (Долинського р-ну Івано-Франківської обл. — Р. Р.) ще по війні були хати... на хаті клали вогонь, дим виходив через повалу. Вогонь клали на току» (с. Витвиця Дол.); «Були курні хати. В повалі було вікно, а серед хати клали огня. Як вигорит, то вікно закривали. Вогонь клали посеред хати на току... просто на глині. Вікно — в повалі над вогнем» (с. Вишків Дол.); «В горах в Надвірнянському районі були курні хати. В повалі дора. Посеред хати вогонь обложений каменцями. То було в горах в Надвірнянському районі (воно траплялось до 1950-х рр. — Р. Р.)» (с. Глибока Бог.) [55, с. 390—392]; «Були курні хати. Зверху стіни закопчені. В повалі лишали діру один на один метер. В куті хати на землі горів вогонь. Такі хати були в селі Ясень Рожнятівського району. Дору в хаті в повалі на вихід диму називали — гавура (так її називали і в колибі). В тій хаті був низький столик. На ньому їли, аби дим

не виїдав очі» (с. Богрівка Бог.). Використання відкритого вогнища, як основного і єдиного опалювального пристрою, траплялось також і на Гуцульщині [50, с. 122, 130].

Невипадковість цього явища в українців підтверджують матеріали з інших регіонів України, зокрема з теренів Західного та Середнього Полісся. Інформації про функціонування тут відкритого вогнища, як основного і єдиного опалювального пристрою, влаштованого безпосередньо на долівці чи піднятого над нею на підвищенні — «подку», «горні», зафіксовані тут нами [9, с. 448—450] та іншими дослідниками (Р. Сілецьким, С. Ципишевим, В. Галайчуком, М. Брицун-Ходаком тощо) [9, с. 448—450]. Подібний опалювальний пристрій був відомий і на теренах Підляшшя [56, с. 143; 57, с. 172—175; 58, с. 172]. Відповідно до даних Р. Сілецького, окремі хати першої половини ХІХ ст., які опалювали вогнищем, траплялися на південному заході етнографічної Волині (с. Нивиці Радехівського р-ну Львівської обл.) [54, с. 304]. Інформацію про «...курну хату без печі, в якій клали вогнище посеред хати [...] дим виходив через отвір у стелі» записав також у 1974 р. науковий співробітник МНАП у Львові Юрій Бульчак у с. Лиски (Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.) від Я.І. Левчука, 1890 р. народж. [59, арк. 2].

Повертаючись до печі, як основного опалювального пристрою, нагадаємо, що, як вже відзначалося, давні печі використовували як для випікання хлібних виробів, так і для приготування страви (вони були одночасно «варивні» і «пікні»). В останній чверті — наприкінці ХІХ ст. на прибойківському Підгір'ї, як і взагалі у рівнинних місцевостях Львівщини [60, с. 230—231] та Закарпаття [51, с. 180] відбувається поділ функцій печі: піч використовують для випікання хлібних виробів, а для варіння прибудовують грубку з кухонною плитою (іл. 8). Приблизно в цей час у житлах багатших верств тутешнього селянства в комплекс печі входить духовка («братрура», «п'єцок»), призначена для випікання дрібних хлібних виробів та зберігання страви гарячою (іл. 8). Внаслідок цього в систему опалення проникають промислові вироби: металева кагла з «шубром», плита («блят»), «братрура», решітки («рушта»), металеві дверцята тощо. Щоправда навіть у першому десятилітті ХХ ст. на прибойківському Підгір'ї кухонна плита була набутком найбагатшого прошарку се-

Іл. 8. Піч з кухонною плитою і «братрурою»; с. Верхня Рожанка Сколівського р-ну Львівської обл.

лянства. Як зазначав мешканець с. Дорожів (Дрог.) Луцик Михайло Григорович, 1899 р. народж., у його дитинстві «кухню в селі мало хто мав, тільки вчителі, священники і багачі» [29, арк. 2].

Проте на основній території Бойківщини (у гірських районах) сегментація функцій печі відбувалася пізніше. Щоправда на переломі ХІХ та ХХ ст. тут траплялись окремі випадки використання кухонної плити. Скажімо у 1905 р. І. Франко «малу англійську кухню» спостерігав у хаті Івана Сухого у с. Мшанець (Стар.) [19, с. 62]. Знову ж наявність «англійської кухні» і комина у коваля із гірського села Топільниця (Стар.) дослідники кінця ХІХ ст. відзначали як щось унікальне й особливе [28, с. 431]. Здебільшого процес добудови до печі кухонної плити («кухня», «англійська кухня»; на півдні — «шпаргет»: Вел., «шпор»: Вол., Між.) відбувався тут лише після Першої світової війни [51, с. 180]. Скажімо у Великоберезнянському р-ні (бойківсько-лемківське пограниччя), відповідно до інформацій респондентів: «[Лише] після Першої світової війни прибудовують до печі шпаргети (залізні плити)» [32, с. 243]. А у с. Стужиця цього р-ну респонденти інформували, «що вже в 1914 році «в нас лем не курило, був п'єц з кошем і шпаргетом»» [32, с. 242]. Подібні інформації одержуємо й у інших гірських населених пунктах (сс. Пилипець Між., Волосянка Вел., Козева Скол. тощо): «Колись кухні (кухонної плити. — Р. Р.) не було. Кухні багачі робили вже за Польщі. [Тоді ж] почали [над устям] робити комин. [З нього] дим виходив до сіней... сіни були без повали» (с. Верхня Рожанка Скол.). Однак сегментація функцій печі

на Бойківщині більш інтенсивно проходила лише у 30-х роках ХХ ст. [15, с. 78; 61, с. 32—36]. Щоправда в опалювальну систему окремих сіл кухонна плита проникла тільки у 1950-х рр. Зокрема у с. Хитар (Скол.): «До [Другої світової] війни їсти готували в печі, кухні ні в кого не було»¹⁴; так і у с. Пороги (Бог.): «Кухні за Польщі майже ніхто не мав». У житлах, обладнаних кухонною плитою піч використовували лише для випікання хлібних виробів, а страву готували на останній: «На шпорі варили, а в печі пекли хліб» (с. Гукливий Вол.). Кухонну плиту, подібно як і у підгірських районах [40, с. 199], споруджували збоку між припичком і запічком, у тому місці, де давніше розташовувалась кам'яна плита (чи кам'яний підмурок) для спалювання лучива. Як відзначав Є. Чайковський, місцями, зокрема у с. Волосате (Ліс.) у ХХ ст. ця кам'яна плита розвинулась у «кухню англійську» [24, с. 132]. Здебільшого кухонну плиту мурували з цегли [13, с. 97], проте для цього могли використовувати й камінь. Зверху (над топковою камерою — «палиском») її перекривали металевими (чавунними) «блятами». Під топкою розміщувався «попельник», куди через металеві «рушта» сипався попіл. Димоволок (димовий канал) «кухні» міг бути з'єднаним безпосередньо з «коминим» печі (с. Крушельниця Скол., Розтока Вол., Міжгір'я, Монастирчани Бог). Проте у більшості випадків за кухонною плитою споруджували грубку («огрівач», «огрівальна п'єц»). У такому разі з «палиска» кухонної плити дим падав у зигзагоподібний канал («люфта»), влаштований у тілі грубки (с. Вишків Дол., Красне Рож., Шандровець Тур.), а вже звідти йшов у «комин» печі (або (рідше) через «шлюзу» відводився на горище де крізь лежак падав у комин-виаід). Такий «огрівач» додатково акумулював тепло для обігрівання житлового приміщення. Зчаста у грубку була вмурована металева духовка («братрура», «п'єц»¹⁵), обладнана такими ж дверцятами, яку використовували для зберігання страви гарячою (с. Космач, Міжгір'я, Луквиця, Манява Бог., Красне Рож., Козева Скол.; Опака Дрог.). У тому разі, коли грубка мала

ще додаткову (окрему) топкову камеру її використовували й для випікання дрібних хлібних виробів. Димоволок шпаргета («цівка», «малий кошик») або був з'єднаний з кошем печі, або виходила на горище [51, с. 180].

Висновки. Отже, підводячи загальні підсумки, передовсім відзначимо, що у ХІХ — на початку ХХ ст. на Бойківщині переважала курна система опалення (навіть на прибойківському Підгір'ї у першому десятилітті ХІХ ст. такими були усі (чи більшість) сільські оселі). Хоча й у Бойківському краї уже з першої половини — середини ХІХ ст. спостерігаються першопочатки процесу ліквідації опалення по-чорному, проте це зазвичай стосується підгірських місцевостей, сіл, наближених до містечок, чи тих, де розвивалися нафтові промисли. Вже у другій половині ХІХ ст. на прибойківському Підгір'ї більшого поширення набули домівки напівкурні. Інтенсивний процес ліквідації курної системи у житлах бойків проходив у проміжку між Першою і Другою світовими війнами. Водночас місцями курні хати широко побутували тут ще у цей період, і, хоча з цього часу їх кількість почала зменшуватися, до середини ХХ ст. вони траплялися тут доволі часто.

Визначальною особливістю курних хат були печі без коминів. Дим з печі через отвір, розташований приблизно посередині стелі, відводився на горище (частково крізь двері — у сіни). Інколи отворів було два — у стелі та у стіні над дверима. Згадки про стінові отвори для відведення диму є тут доволі спорадичними.

Враховуючи те, що в умовах курної системи опалення функціонально необхідним був великий об'єм внутрішнього простору приміщення, бойківські курні хати були дуже високими (висота приміщень від долівки до стелі коливалася у межах 2,8—3,2 м, а інколи сягала навіть 3,5 м).

При переобладнанні курної хати у напівкурну, над челюстями печі монтували комин-димозбірник, куди падав дим з пічного отвору. Звідти крізь стіновий димоволок дим виходив у сіни. На заході Бойківщини спеціальних іскрогасників у сінях здебільшого не влаштовували, натомість на сході — у сінях над «каглою» практично завжди монтували іскрогасник. У тому разі, коли дим з коминачимозбірника крізь вертикальний димоволок виводили безпосередньо на горище, тут над отвором теж споруджували іскрогасник.

¹⁴ Записано 17.07.2018, с. Хитар Сколівського р-ну від Білень Миколи Юрковича, 1935 р. н.

¹⁵ У с. Плав'є (Скол.) опалювальні пристрої та їх сегменти номінували так: «піч» — піч для випікання хлібних виробів, «п'єц» («братрура») — духовка, «кухня» — плита.

Стосовно опалення по-білому, процес влаштування комина-вивода, крізь який дим відвалили понад дах проходив пізно, доволі повільно і неоднозначно. Такі житла поширились передовсім на тих околицях Бойківщини, що межували з лемками і долинянами та мешканцями прибойківського Підгір'я.

Хоча у ХІХ — на початку ХХ ст. основним опалювальним пристроєм у житлах бойків була вариста піч, у цей період у побуті місцевого населення для приготування їжі (особливо у літній період) та часткового обігріву приміщення (узимку) могли використовувати й відкрите вогнище як альтернативний опалювальний пристрій. В окремих випадках таке вогнище функціонувало як єдиний і основний опалювальний пристрій.

В останній чверті — наприкінці ХІХ ст. на прибойківському Підгір'ї відбувається поділ функцій печі: піч використовують для випікання хлібних виробів, а для варіння прибудовують грубку з кухонною. Приблизно в цей час у житлах багатших верств селянства в комплекс печі входить духовка, призначена для випікання дрібних хлібних виробів та зберігання страви гарячою. Проте на основній території Бойківщини (у гірських районах) сегментація функцій печі відбувалася пізніше. Хоча на переломі ХІХ та ХХ ст. тут траплялись окремі випадки використання кухонної плити, здебільшого процес добудови до печі кухонної плити відбувався тут лише після Першої світової війни, а в опалювальну систему окремих сіл кухонна плита проникла тільки у 1950-х рр.

Скорочення:

МНАП у Львові — Музей народної архітектури та побуту у Львові.

ІН НАН — Інститут народознавства НАН України.

1. Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі). *Записки НТШ*. Львів: НТШ, 2001. Т. ССXLII. С. 230—247.
2. Макарчук С. *Історико-етнографічні райони України: навч. посіб.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 352 с.
3. Глушко М. Підгір'я — окрема етнографічна одиниця України? *Вісник Львівського університету: Серія історична*. Львів, 2013. Вип. 48. С. 299—318.
4. Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанци, Старосамбірського повіта. *Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали: у трьох томах*. Львів: Літопис, 2013. Т. I. С. 477—493.
5. Зубрицький М. Село Кіндратів (Турецького пов.). *Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали: у трьох томах*. Львів: Літопис, 2013. Т. I. С. 95—116.
6. Кобільник В. *Матеріальна культура села Жукотина, Турчанського повіту*. Самбір, 1937. 156 с. (Відбитка з «Літопису Бойківщини». Ч. 7—9).
7. Кішук Т.П. Інтер'єр житла. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 166—169.
8. Данилюк А. *Народна архітектура Бойківщини. Житлове будівництво*. Львів: Українські технології, 2004. 168 с.
9. Радович Р. *Поліське житло: культурно-енетичні витоки та еволюційні процеси*. Львів, 2017. 852 с.
10. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения). *Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в.* Москва: Изд-во АН СССР, 1956. С. 3—458.
11. Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір'я). *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів: ІН НАН України, 1999. Вип. 2. С. 125—140.
12. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу. *Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології*. Київ: Мистецтво, 1995. С. 39—218.
13. Симоненко І.Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті. *Матеріали до етнографії та художнього промислу*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. Вип. II. С. 60—109.
14. *Архів ІН НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 279. 140 арк.
15. Могитич І.Р. Житло. *Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст.* Київ: Наукова думка, 1987. С. 69—82.
16. Райнфусс Р. Народная архитектура лемков. *Карпатский сборник*. Москва: Наука, 1972. С. 46—56.
17. Сополіга М. *Народна архітектура українців Словаччини*. Свидник, 2016. 351 с.
18. Кепа Е. *Urządzenie wnętrza mieszkalnego na Lemkowszczyźnie w XIX i XX wieku. Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*. Sanok, 1971. № 13. S. 21—32.
19. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1982. Т. 36. С. 68—99.
20. Кішук Т.П. Інтер'єр житла. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 166—169.
21. Жаткович Ю. Етнографічний очерк юго-русских. *Комплексне видання. Упорядкування і передм.* О.С. Мазурка. Ужгород: Мистецька лінія, 2007. 392 с.

22. Lubicz-Czerwiński I. *Okolica zadniestrza między Stryjem i Lomnicą. Czyli opis ziemi, dawnych kłesk lub odmian tej okolicy*. Lwów, 1811. 281 s.
23. Крип'якевич І.П. Підкарпатське село в XV столітті (за архівними матеріалами Львівського філіалу державного історичного архіву УРСР). *Вісник АН УРСР*. 1950. № 12. С. 42—49.
24. Czajkowski J. Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidze Niskim i na przyległym Pogórze. *Rocznik muzeów województwa Rzeszowskiego*. Rzeszów, 1969. Т. II. 252 s.
25. Франко І. Моя вітцівська хата. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1985. Т. 39. С. 243—244.
26. Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. Подорожі в Українські Карпати. Львів: Каменярь, 1993. С. 22—101.
27. Радович Р. Традиційне сільське житло Підгір'я кінця XIX — початку XX ст. *Народознавчі зошити*. 1995. № 4. С. 221—225.
28. Strzetelska-Grynbergowa Z. *Starmiejskie: ziemia i ludność*. Lwów, 1899. 676 s.
29. *Архів МНАП у Львові*. Ф. Матеріали експедицій. Спр. 3В-57.
30. Reinfuss R. Ze studiów nad kultura ludowa Łemkowszczyzny po obu stronach Karpat. *Kwartalnik Instytutu sztuki polskiej Akademii nauk*. 1966. R. XX. № 1.
31. Гаїова Є. Особливості відродження матеріальної культури Великоберезнянщини в експозиції «Карпати» Національного музею народної архітектури та побуту України. *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. Вип. 6. С. 147—165.
32. *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 9. Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання*. Голов. ред. Г.Скрипник; НАНУКРАЇНИ; ІМФЕІМ. М.Т.Рильського. Київ, 2020. 944 с.: іл.
33. Коцан В. Спогади і відомості з верховинського села Буковець Воловецького р-ну Закарпатської області: рукопис записаний і упорядкований у 1960—1968 рр. М.І. Парлагом. *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. Вип. 5. С. 240—280.
34. Falkowski J. *Zachodnie pogranicze Huculszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrycy Nadworniańskiej, Bystrycy Solf-twińskiej i Lomnicy*. Lwów, 1937. 170 s. (Pracy etnograficzne. Wydawnictwo Towarzystwa ludoznawczego we Lwowie. Pod red. A. Fiszera. № 3).
35. Falkowski J., Pasznyicki B. *Na pograniczu temkowsko-bojkowskim*. Lwów, 1935. 130 s.
36. Фальковський Я. Село Волосате Ліського повіту (на черк матеріальної культури). *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. № 4—5. Рік V. 35 с.
37. Райнфус Р. *Матеріали для вивчення матеріальної культури бойків*. Пер. з польської Наталі Кляшторської. Львів: Колір ПРО, 2020. 80 с.: іл.
38. Гошко Ю.Г. *Населення Українських Карпат XV—XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут*. Київ: Наукова думка, 1976. 204 с.
39. Сивак В. Інтер'єр народного житла. Етнографічні групи українців Карпат. Бойки. Харків: Фоліо, 2020. С. 309—332.
40. Радович Р. *Народна архітектура Старосамбірщини XIX — першої половини XX ст. (житлово-господарський комплекс)*. Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. 352 с.
41. Liske X. *Cudzoziemcy w Polsce* (L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J.E. Biester, J.J. Kausch). Lwów: [b. w.], 1876. 341 s.
42. Moszyński K. *Kultura ludowa słowian*. Kraków, 1929. Cz. 1: Kultura materialna. 710 s.
43. Пастернак Я. Бувальщина за півсотні літ. *Життя і знання*. 1938. № 2 (125). С. 49—51.
44. Локотко А.И. *Белорусское народное зодчество: середина XIX—XX в.* Минск: Наука і техніка, 1991. 285 с.
45. Ополовников А.В. *Русское деревянное зодчество: Гражданское зодчество*. Москва: Искусство, 1983. 287 с.
46. Moszyński K. *Polesie wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz z powiatu rzeczycykiego*. Warszawa: Wydawnictwo kasy im. Miapowskiego, 1928. 328 s.
47. Сивак В. Світильник-скіпка як явище в народному житлі українців Карпат. *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2020. Вип. 7. С. 266—279.
48. Kožminová A. *Podkarpatská Rus. Praca a život lidu*. Praha, 1922. S. 44—45.
49. Тиводар М. Етнографія Закарпаття. Історико-етнографічний нарис. Ужгород: Гражда, 2011. С. 211—212.
50. Шухевич В. *Гуцульщина*. Передне слово Д. Ватаманюка; вступна стаття П. Арсенича. Верховина: [б. в.], 1997. Ч. 1—2. 350 с. (репринт видання 1899 та 1901 рр.).
51. Федака П.М. *Народне житло українців Закарпаття XVIII—XX століть*. Ужгород: Гражда, 2005. 350 с.
52. Птушняк Ф. Закарпатська українська етнографія: значення, історіографія, завдання, проблеми та їх вирішення, елементи та їх розміщення. Тиводар М.П. *Життя і наукові пошуки Федора Потушняка*. Ужгород: Гражда, 2010. С. 153—254.
53. *Архів МНАП у Львові*. Ф. Матеріали експедицій. Спр. 3В-17.
54. Сілецький Р. *Традиційна будівельна обрядовість українців*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 425 с.
55. Радович Р. Відкрите вогнище в системі опалення стаціонарного житла поліщуків. *Вісник Львівського уні-*

- верситету. Серія історична. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2013. Вип. 48. С. 383—409.
56. Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. Вип. 43. С. 134—183.
  57. Marczakowa K. Tradycja hałup kurnych i najprymitywniejszych urządzeń ogniowych na terenie woj. Lubelskiego. *Studia i Materiały Lubelskie (etnografia)*. Lublin, 1967. Т. 2. S. 172—175.
  58. Staszczak Z. *Budownictwo chłopskie w województwie Lubelskim (w XIX i XX wieku)*. Wrocław: PTL, 1963. Т. XXIV. 232 s.
  59. *Архів МНАП у Львові*. Ф. Матеріали експедицій. Спр. 3В-39.
  60. Радович Р. Особливості опалювальної системи житла північно-західної частини Галичини та південного заходу Волині (друга половина XIX — поч. XX ст.). *Народознавчі зошити*. 1999. № 2. С. 224—231.
  61. Самойлович В.П. *Народное архитектурное творчество (по материалам Украинской ССР)*. Київ: Будівельник, 1977. 232 с.
- REFERENCES
- Siletskyi, R. (2001). The problem of typology of heating devices of ancient dwellings in Ukraine (constructive and functional features of the furnace). *Notes of NTSH* (Рр. 230—247) [in Ukrainian].
- Makarchuk, S. (2012). *Historical and ethnographic regions of Ukraine: teaching manual* [in Ukrainian].
- Hlushko, M. (2013). Pidhiria — a separate ethnographic unit of Ukraine? *Bulletin of Lviv University: Historical series* (Issue 48, pp. 299—318) [in Ukrainian].
- Zubrytskyi, M. (2013). Peasant houses in Mshanets, Starosambir district. In *Zubrytskyi M. Collected works and materials in three volumes* (Vol. I, pp. 477—493) [in Ukrainian].
- Zubrytskyi, M. (2013). The village of Kindrativ (Turka district) In *Zubrytskyi M. Collected works and materials in three volumes* (Vol. I, pp. 95—116) [in Ukrainian].
- Kobilnyk, V. (1936). Material culture of the village of Zhukotyina, Turchan district. *Excerpt from «Chronicles of Boikivshchyna»* (Part 7—9) [in Ukrainian].
- Kishchuk, T.P. (1983). Interior of a dwelling. *Boikivshchyna: historical and ethnographic research* [in Ukrainian].
- Danyliuk, A. (2004). *Folk architecture of Boikivshchyna. Housing* [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2017). *Polissya dwelling: cultural and genetic origins and evolutionary processes*. Lviv [in Ukrainian].
- Blomkvist, E.E. (1956). Peasant buildings of Russians, Ukrainians and Belorussians: (settlements, dwellings and economic structures) In *East Slavic ethnographic collection: Essays on folk material culture of Russians, Ukrainians and Belorussians in the 19 — early 20 centuries* (Рр. 3—458). Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR [in Russian].
- Siletskyi, R. (1999). The heating system of the folk dwelling of the polishchuky (types of heating devices, their design features, customs and beliefs). *Polissia of Ukraine: materials of historical and ethnographic research* (Vol. 2, pp. 125—140) [in Ukrainian].
- Vovk, H.V. (1995). Ethnographic features of the Ukrainian people. In *Vovk, H.V. Studies on Ukrainian ethnography and anthropology* (Рр. 39—218). Kiev: Art [in Ukrainian].
- Symonenko, I.F. (1956). Settlement, estate and housing in Transcarpathia. *Materials for ethnography and artistic craft* (Issue II, pp. 60—109) [in Ukrainian].
- Archive of National Academy of Sciences of Ukraine*. F. 1. Op. 2, Ref. 279 [in Ukrainian].
- Mogytych, I.R. (1987). Housing. *Folk architecture of the Ukrainian Carpathians of the 15th—20th centuries* (Рр. 69—82) [in Ukrainian].
- Rainfuss, R. (1972). Folk architecture of Lemkos. *Carpathian collection* (Рр. 46—56) [in Russian].
- Sopolyha, M. (2016). *Folk architecture of Ukrainians in Slovakia* [in Ukrainian].
- Кера, Е. (1971). Arrangement of the residential interior in the Lemkiv region in the XIXth and XXth centuries. *Materials of the Museum of Folk Architecture in Sanok*, 13, 21—32 [in Polish].
- 19 Franko, I. (1982). Ethnographic expedition to Boikivshchyna. *Collection of works: in 50 vol.* (Vol. 36, pp. 68—99) [in Ukrainian].
- Kishchuk, T.P. (1983). Interior of a dwelling. *Boikivshchyna: historical and ethnographic research* (Рр. 166—169) [in Ukrainian].
- Zhatkovych, Yu. (2007). *Ethnographic essay of South-Russians* [in Russian].
- Lubicz-Czerwinski, I. (1811). *Okolica zadniestrzka miedzy Stryjem i Lomnica. Czyli opis ziemi, dawnych klesk lub odmian tej okolicy* [in Polish].
- Krypiakevych, I.P. (1950). A Subcarpathian village in the 15th century (based on archival materials of the Lviv branch of the State Historical Archive of the Ukrainian SSR). *Bulletin of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*, 12, 42—49 [in Ukrainian].
- Czajkowski, J. (1969). Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidze Niskim i na przyległym Pogorzu. *Rocznik muzeow wojewodztwa Rzeszowskiego* (Vol. II) [in Polish].
- Franko, I. (1985). My paternal house. In *Franko, I. Collected works: in 50 vol.* (Vol. 39, pp. 243—244) [in Ukrainian].
- Holovatskyi, Ya. (1993). Journey through Galician and Hungarian Rus, described in letters to a friend in L. *Journey to the Ukrainian Carpathians* (Рр. 22—101) [in Ukrainian].
- Radovych, R. (1995). Traditional rural housing of Pidhiria at the end of the 19th — beginning of the 20th centuries. *The Ethnology Notebooks*, 4, 221—225 [in Ukrainian].
- Strzetelska-Grynbergowa, Z. (1899). *Staromiejskie: ziemia i ludnosc* [in Polish].
- Archive of the Museum of Folk Architecture and Life in Lviv (hereinafter — Archive NMFALL)*. F. Materials of expeditions. Ref. 3В-57 [in Ukrainian].

- Reinfuss, R. (1966). From studies on the folk culture of the Lemko region on both sides of the Carpathians. *Quarterly of the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences, 1* [in Polish].
- Haiova, E. (2019). Peculiarities of the revival of the material culture of Velykyi Bereznyi district in the exhibition «Carpathians» of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine. *Scientific collection of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life* (Issue 6, pp. 147—165) [in Ukrainian].
- (2020). *Ethnographic image of modern Ukraine*. Corpus of expeditionary folklore and ethnographic materials (Vol. 9: People's housing culture. Ecology and organization of habitat) [in Ukrainian].
- Kotsan, V. (2018). Memories and information from the Verkhovyna village of Bukovets, Volovets district, Zakarpattia region: a manuscript written and edited in 1960—1968 by M.I. Parlag. *Scientific collection of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life* (Vol. 5, pp. 237—277) [in Ukrainian].
- Falkowski, J. (1937). *The western borderland of the Hutsul region: the valleys of Prut, Bystrytsia Nadwornianska, Bystrytsia Soljtwinska and Lomnytsia* [in Polish].
- Falkowski, J., & Pasznyi, B. (1935). *On the Lemkiv-Boykiv border* [in Polish].
- Falkowski, Ya. (1935). Village of Volosate, Lisky district. *Chronicle of Boykivshchyna* (Part 4—5). Sambir [in Ukrainian].
- Reinfus, R. (2020). *Materials for studying the material culture of the Boikos* [in Ukrainian].
- Hoshko, Y.G. (1976). *The population of the Ukrainian Carpathians of the 15th—18th centuries. Settlement. Migration Everyday life*. Kiev: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Syvak, V. (2020). *Interior of folk housing. Ethnographic groups of Ukrainians of the Carpathians. Boikos* (pp. 309—332) [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2015). *National architecture Staryi Sambir district in the nineteenth — first half of the twentieth century (housing and economic complex)* [in Ukrainian].
- Liske, X. (1876). *Cudzoziemcy w Polsce* (L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J.E. Biester, J.J. Kausch) [in Polish].
- Moszynski, K. (1929). *Folk culture of the Slavs* (Vol. 1: Material culture) [in Polish].
- Pasternak, Ya. (1938). Fables for fifty years. *Life and knowledge, 2*, 49—51 [in Ukrainian].
- Lokotko, A.I. (1991). *Belarusian folk architecture: middle of the 19th—20th centuries* [in Russian].
- 45 Opolovnikov, A.V. (1983). *Russian wooden architecture: Civil architecture* [in Russian].
- Moszynski, K. (1928). *Eastern Polessia. Ethnographic materials from the eastern part of the former Mazyr county and the Rzeszyki county* [in Polish].
- Sivak, V. (2020). The cod lamp as a phenomenon in the folk dwellings of the Ukrainians of the Carpathians. *Scientific collection of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life*. (Issue 7, pp. 266—279) [in Ukrainian].
- Kozminova, A. (1922). *Podkarpatska Rus. Praca a zivot lidu* (pp. 44—45) [in Czech].
- Tyvodar, M. (2011). *Ethnography of Transcarpathia* [in Ukrainian].
- Shukhevych, V. (1997). *Hutsulshchyna* (Part 1—2) [in Ukrainian].
- Fedaka, P.M. (2005). *National housing of Ukrainians in Transcarpathia in the 18th and 20th centuries* [in Ukrainian].
- Potushniak, F. (2010). Transcarpathian Ukrainian ethnography: significance, historiography, tasks, problems and their solutions, elements and their placement. In Tivodar M.P. *Life and scientific researches of Fyodor Potushnyak* (pp. 153—254) [in Ukrainian].
- Archive NMEALL. F. Materials of expeditions. Ref. 3B-17 [in Ukrainian].
- Siletskyi, R. (2011). *Traditional building rituals of Ukrainians* [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2013). An open hearth in the heating system of a stationary dwelling of Polissia. *Bulletin of Lviv University. The series is historical* (Issue 48, pp. 383—409) [in Ukrainian].
- Siletskyi, R. (2008). Heating devices of folk dwellings of Middle Polissia (constructive-functional and worldview aspects). *Bulletin of Lviv University. The series is historical* (Issue 43, pp. 134—183) [in Ukrainian].
- Marczakowa, K. (1967). The traditional dwellings and the most primitive fire devices in the province of Lublin. *Studies and Lublin Materials (ethnography)* (Vol. 2, pp. 172—175) [in Polish].
- Staszczak, Z. (1963). *Peasant construction in the province of Lublin (in the XIX and XX centuries)* (Vol. XXIV) [in Polish].
- Archive NMEALL. F. Materials of expeditions. Ref. 3B-39 [in Ukrainian].
- Radovych, R. (1999). Peculiarities of the dwelling heating system in the northwestern part of Halychyna and southwestern Volyn (second half of the 19th — early 20th centuries). *The Ethnology Notebooks, 2*, 224—231 [in Ukrainian].
- Samoilovych, V.P. (1977). *People's architectural creativity (based on the materials of the Ukrainian SSR)* [in Ukrainian].